

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ

ΠΛΑΤΩΝ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ

ΤΟΜΟΣ Β'. - ΤΕΥΧΟΣ ΙΒ'.

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1880

Οὐκ ἔστι περὶ δέου ἂν θεοτίμου ἀνθρώπου
βουλευσάτω ἢ περὶ παιδείας καὶ αὐτοῦ καὶ
τῶν αὐτοῦ οικείων. (Πλάτ. Θεαγης.)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Χ. Ν. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ

1880

ΠΛΑΤΩΝ

ἜΤΟΣ Β΄.

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1880

ΤΕΥΧΟΣ Ι΄.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤ' ΟΙΚΟΝ

ἨΘΙΚΗΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ.¹

Ἐπειδὴ ἡ ἱστορία δὲν διδάσκει ἡμᾶς τὰ γεγονότα μόνον καὶ τὰ ἐν πόλει τινὶ νόμιμα, ἀλλὰ κυρίως μάλιστα περὶ τὴν τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴν ἀσχολεῖται, διὰ τοῦτο ἄφθονον αὕτη ἡμῖν παρέχει τὴν ὕλην, ὅπως γνωρίσωμεν πᾶν ὅ,τι ἡ ψυχὴ αὕτη κατὰ τὰς διαφόρους τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἡλικίας ἐπίστευσε, διενοήθη καὶ συνησθάνθη.

Ἀφ' οὗ δ' ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου τούτου κατεδείξαμεν, τί ὁ ἄνθρωπος κατὰ τοὺς παλαιτάτους χρόνους περὶ τῆς μετὰ θάνατον μελλούσης αὐτοῦ τύχης ἐπίστευσε καὶ πῶς ἐκ τῆς πίστεως ταύτης τὰ κατ' οἶκον νόμιμα καὶ τὸ ἰδιωτικὸν καλούμενον δίκαιον παρήχθησαν, ὑπολείπεται ἡμῖν ἤδη νὰ διερευνήσωμεν ἐφεξῆς καὶ πῶς ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τῶν πρώτων κοινωνιῶν ἡ πίστις αὕτη ἐπενήργησε. Διότι, καίπερ οὐδαμῶς δυνάμενοι νὰ διίσχυρισθῶμεν, ὅτι ἡ ἀρχαία αὕτη θρησκεία τὰ ἠθικὰ τοῦ ἀνθρώπου συναισθηματά παντελῶς διέπλασε, τολμῶμεν ὅμως νὰ παραδεχθῶμεν καὶ πιστεύσωμεν, ὅτι αὕτη οὐκ ὀλίγον συνετέλεσεν, οὐ μόνον ὅπως αὐτὰ ἐνισχύσῃ καὶ μείζον αὐτοῖς ἐπὶ τοὺς ἀνθρώπους κῦρος παράσχη, ἀλλὰ καὶ τὸ κῦρος αὐτῶν τοῦτο ἐπὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου διαγωγῆς κρατύνη καὶ κατὰ τε τὰ δόγματα καὶ τὰς λοιπὰς τῆς ἀρχαίας ταύτης θρησκείας διατάξεις αὐτὰ διαρρυθμίση.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ τῶν πρώτων τῆς Ἰνδοευρωπαϊκῆς φυλῆς γενεῶν θρησκεία ἐν τῷ στενῷ τῆς οἰκογενείας κύκλῳ παντάπασι περιορίζετο, ἐπόμενον ἄρα

¹ Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ Fustel de Coulanges la Cité antique, μεταφρασθὲν ὑπὸ Α. Τόμπρα.

εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἠθικὴ καθόλου παρὰ ταύταις μετὰ τοῦ στενοῦ τούτου κύκλου κατ' ἀνάγκην συνείχετο, καὶ τούτου ἔνεκα πρὸς τὴν θρησκείαν ταύτην παντάπασι προσωμοιάζεν. Ἐκ τῶν προειρημένων γνωστὸν εἶναι, ὅτι ἡ θρησκεία αὕτη, ἀνθρωπὸν τινα πρὸς ἕτερον δεικνύουσα, δὲν ἔλεγεν αὐτῷ, Ἰδοὺ ὁ ἀδελφός σου, ἀλλὰ τούναντίον, λέγουσα αὐτῷ, Ἰδοὺ οὗτος ξένος εἶναι, ἐδίδασκεν ὅτι δὲν δύναται κοινῶς μετὰ σοῦ τῶν τῆς ἐστίας νομίμων νὰ συμμετέχη, δὲν δύναται πρὸς τὸν τῆς οἰκογενείας τάφον νὰ προσέρχεται καί, ἅτε θεοὺς ἑτέρους ἔχων, δὲν δύναται μετὰ σοῦ νὰ ἐπικοινωνήσῃ τῇ προσευχῇ σου· οἱ θεοὶ σου ἀπωθοῦσι τὴν μετὰ σοῦ λατρείαν αὐτοῦ καὶ θεωροῦσιν αὐτὸν ἑαυτοῖς πολέμιον· ὀφείλεις ἄρα διὰ τοῦτο αὐτὸν πολέμιόν σου νὰ πιστεύῃς.

Ἐν τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ τῆς ἐστίας οὐδέποτε ὁ ἄνθρωπος ὑπὲρ τῶν ἄλλων, ἀλλὰ μόνον ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν τοῦ θεοῦ εὐμένειαν ἐπικαλεῖται. Μαρτύριον δὲ τοῦ λόγου τούτου μέγιστον ἢ μέχρις ἡμῶν διασωθεῖσα καὶ ἐπὶ Πλουτάρχου ἔτι λεγομένη παροιμία, «Ἐστία θύεις,» ἣτις ἐσήμαινεν «Οὐδενὶ τῶν τῆς Ἐστίας μεταδίδως», τ. ἔ. ἀποχωρεῖς τῶν συμπολιτῶν σου, οὐδένα ἔχεις φίλον, οὐδὲν σὺ περὶ τῶν ὁμοίων σου ἀνθρώπων φροντίζεις, ὑπὲρ σαυτοῦ καὶ τῶν σαυτοῦ μόνον ζῆς. Διαδηλοῖ δὲ τὸ παροιμιῶδες τοῦτο χρόνον τοιοῦτον, ἐν ᾧ τὰ τῆς θρησκείας περὶ τὴν ἐστίαν μόνην περιωρίζοντο, καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀγάπη οὐδαμῶς τὰ περιωρισμένα τοῦ οἰκογενειακοῦ κύκλου ὅρια ὑπερέβαινον.

Ἄλλως δὲ οὐδαμῶς παράδοξον, ὅτι ἡ ἠθικὴ τὴν αὐτὴν ἔσχεν ἀρχὴν καί, κατὰ τὸν αὐτὸν τῇ θρησκείᾳ τρόπον γεννηθεῖσα, βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον προήχθη. Ὡς δῆλον ὅτι τῶν πρώτων γενῶν τῆς Ἰνδοευρωπαϊκῆς φυλῆς τὸ θεῖον λίαν μικρὸν ἦτο τὸ κατ' ἀρχὰς καί, βαθμηδὸν κατὰ τὴν τῶν τότε ἀνθρώπων δόξαν προαχθέν, μείζον ἐγένετο καὶ ἑαυτοῦ τελειότερον, οὕτω καὶ ἡ ἠθικὴ, λίαν περιωρισμένη τὸ κατ' ἀρχὰς καὶ ἀτελεστάτη οὔσα, ἀνεπαισθήτως ἐπὶ τοσοῦτον ἐπεξετάθη, ὥστε, ἐπὶ τὰ πρόσω αἰείποτε βαδίζουσα, τὸ καθῆκον τῆς πρὸς πάντας ἀνθρώπους ἀγάπης ὡς ἱερὸν προεκήρυξεν. Ὅθεν, ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς οἰκογενείας ὠρμήθη, εὐλόγως νὰ εἴπωμεν δυνάμεθα, ὅτι ἡ τῆς κατ' οἶκον τῆς πρώτης θρησκείας πίστις τὰ πρῶτα τῆς πρὸς ἀλλήλους τῶν ἀνθρώπων ἠθικῆς διαγωγῆς παραγγέλματα ὑπήγоруσεν.

Ἄν διὰ τῆς φανταστικῆς ἡμῶν δυνάμεως εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους τοὺς προϊστορικοὺς ἀναδράμωμεν, ἐν οἷς ἡ τῆς ἐστίας καὶ τοῦ τάφου αὕτη θρησκεία μάλιστα ἤκμαζεν, εὐλόγως δυνάμεθα νὰ κατίδωμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τρόπον τινὰ πλησιέστατα ἑαυτοῦ βλέ-

πει τὸ θεῖον, ὅπερ, ὡς τὸ συνειδὸς αὐτό, καὶ εἰς τὰς ἐλαχίστας αὐτοῦ πράξεις παρίσταται. Διότι τὸ σφαλερὸν καὶ εὐόλισθον τοῦτο πλάσμα, ὁ ἄνθρωπος, οὐ μόνον διὰ παντὸς ἐνώπιον μάρτυρος παρέρχεται, οὐδέποτε αὐτὸ ἐγκαταλιμπάνοντος, ἀλλὰ καὶ οὐδέποτε ἑαυτὸ μεμονωμένον αἰσθάνεται, ἐπειδὴ ἐγγὺς ἑαυτοῦ, καὶ ἐν τῷ οἴκῳ καὶ ἐν τοῖς ἀγροῖς καὶ πανταχοῦ καὶ προστάτας ἔχει κατὰ πάντας τοῦ βίου τοὺς μόχθους αὐτῷ ἐπικουροῦντας καὶ κριτὰς ἐπὶ πᾶσι ταῖς κακοῖς αὐτοῦ ἔργοις αὐστηρῶς αὐτὸν κολάζοντας. «Οἱ Λάρητες (οἱ Ἐφέστιοι δὴλον ὅτι θεοί), λέγουσιν οἱ Ῥωμαῖοι, «Ἐριννυώδεις τινὲς εἶναι καὶ ποίνιμοι δαίμονες, ἐπίσκοποι βίων καὶ οἴκων», τ. ἔ. θεοὶ φοβερῶτατοι, τοὺς ἀνθρώπους Ἐριννύων δίκην κολάζοντες καὶ τοὺς βίους τῶν ἀνθρώπων καὶ πάντα τὰ κατ' οἶκον γινόμενα ἐπισκοποῦντες. «Οἱ penates (οἱ πατρῶοι δὴλον ὅτι θεοί), λέγουσι προσέτι οἱ αὐτοί, εἶναι οἱ δι' ὧν ζῶμεν καὶ σῶμα καὶ ψυχὴν ἔχομεν λογικὴν.»¹

Ἀποκαλοῦντες δὲ τὴν ἐστίαν ἀγνήν, ἐπίστευον ὅτι πρὸς τοὺς ἀνθρώπους αὕτη τὴν ἀγνότητα ἐπέταττεν. Ἐντεῦθεν ἔπεται ὅτι οὐδὲν ἔργον κυρίως τε καὶ τροπικῶς ἀκάθαρτον ἐνώπιον αὐτῆς νὰ γίνηται ἐπετρέπετο.

Δυνάμεθα ἄρα μετὰ τινος ὀρθότητος νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι αἱ πρῶται τοῦ ἀμαρτήματος, τῆς ποινῆς καὶ τοῦ ἐξιλασμοῦ ἔννοιαὶ ἐντεῦθεν τὸ πρῶτον προήλθον. Ὅθεν πᾶς ἄνθρωπος, ἐξαμαρτόντι τι ἑαυτῷ συνειδῶς, δὲν δύναται πλέον πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ἐστίαν νὰ προσέρχηται, ἅτε ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀπ' αὐτῆς ἀπωθούμενος. Ἐντεῦθεν ἔπεται ὅτι πρὸς τὸν φονέα οὐδεμίαν ἐπιτρέπεται θυσία οὐδὲ σπονδή, οὐδὲ προσευχή, οὐδὲ δεῖπνον τὸ παράπαν ἱερόν. Διότι τοσοῦτον εἶναι τὸ θεῖον αὐστηρόν, ὥστε οὐδεμίαν δέχεται παρ' αὐτοῦ ἀπολογία καὶ οὐδαμῶς τὸν ἀκούσιον φόνον τοῦ ἐκουσίου ἀμαρτήματος διαστέλλει. Ὅθεν ἡ δι' αἵματος μεμολυσμένη χεὶρ δὲν δύναται πλέον τῶν ἱερῶν νὰ ἐφάπτηται πραγμάτων.² Ἴνα δὲ δυνηθῇ ὁ φονεὺς τὴν ἑαυτοῦ λατρείαν νὰ ἐπαναλάβῃ καὶ τὴν θεότητα, οὕτως εἶπεῖν, ἐπανακτήσεται, ἣν διὰ τὸν φόνον ἀπώλεσεν, ἀνάγκη ἦτο διὰ καθαρτικῆς τινος τελετῆς νὰ ἐξαγνισθῇ.³ Ὅθεν ἡ θρησκεία αὕτη, καίπερ περιορισμένη καὶ ἄγροικος, οὕτως εἶπεῖν, τὸ κατ' ἀρχὰς οὔσα, γινώσκει ὅμως οὐδὲν ἥττον ἀπὸ τῶν ἰδίων ἀμαρτημάτων τὸν ἄνθρωπον νὰ παραμυθῆται, παρέχουσα πρὸς τὸν δυστυχῆσαντα τὰς προσηκούσας τελετάς, δι' ὧν οὗτος δύναται τὰ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ μολύσματα νὰ ἐξαγνίσῃ.

1) Πλουταρχ. Ῥωμαϊκ. 54, Μακροβ. Saturnal. III, 4.

2) Ἡροδότ. Α, 35. Οὐέργιλ. Αἰν. II, 749. Πλουτ. Θησ. 42.

3) Ἀπολλων. τοῦ Ῥοδίου Ἀσκονζύτ. 704—710 Αἰσν. Χοηφ. 96.

Καίτοι δὲ παντάπασιν ἡ θρησκεία αὕτη τὰ καθήκοντα τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης ἀγνοεῖ, ἀλλ' ὅμως διαγράφει τοῦλάχιστον μετὰ θαυμασίας σαφηνείας τὰ πρὸς τὴν οἰκογένειαν ἱερά αὐτοῦ καθήκοντα. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ὁ μὲν γάμος πρὸς πάντα ἄνθρωπον ὑποχρεωτικῶς ἐπιτάσσεται, ἡ δ' ἀγαμία ὡς ἀμάρτημα θεωρεῖται, ἐπειδὴ τὴν τοῦ οἴκου ἐνδελέχειαν ὡς τὸ πρῶτιστον καὶ ἱερώτατον τῶν καθηκόντων ἡ θρησκεία αὕτη λογίζεται. Ἄλλ' ἡ τῶν δύο γενῶν σύζευξις ἐνώπιον μόνον τῶν κατ' οἶκον θεῶν δύναται νὰ ἐπιτελεσθῇ, ὅπως παρ' ἀμφοτέρων, τοῦ τε ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικὸς, ἱερά ἢ αὕτη καὶ ἀδιάρρηκτος. Οὐδέποτε ἄρα τῶν ἀνθρώπων τις ἠδύνατο ἀπηλλαγμένον ἑαυτὸν νὰ θεωρῇ τῶν νομίμων θρησκευτικῶν τελετῶν καὶ ἐπομένως τὸν γάμον ὡς ἀπλοῦν τι συμβόλαιον νὰ λογίζεται, κατὰ συναίνεσιν τῶν εἰς γάμον συνεργομένων συντασσόμενον, ὡς βλέπομεν τοῦτο κατὰ τὰ τελευταῖα τῆς ἑλληνικῆς καὶ ῥωμαϊκῆς κοινωνίας ἔτη γινόμενον. Οὐ μόνον δ' ἀπαγορεύει τοῦτο ἡ ἀρχαία αὕτη θρησκεία, ἀλλὰ καὶ τὸν τολμῶντα τὰς τοῦ γάμου διατάξεις νὰ παραβῇ αὐστηρῶς κολάζει. Διότι ὁ ἀπὸ παρανόμου γάμου γεννώμενος παῖς νόθος λογίζεται, τ. ἔ. ὅν θεωρεῖται μὴ δυνάμενον εἰς τὴν ἐστίαν νὰ προσεύχεται, καὶ τούτου ἕνεκα οὐ μόνον τοῦ δικαιώματος τῆς ἐπιτελέσεως θρησκευτικοῦ τινος ἔργου στερεῖται, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν θεὸν νὰ προσεύχεται δὲν δύναται.¹

Αὕτη δ' ἐπαγρυπνοῦσα πολὺ καὶ φροντίζουσα περὶ τῆς οἰκογενειακῆς ἀγνότητος, μέγιστον ἀμάρτημα τὴν μοιχείαν θεωρεῖ. Διότι, ἐπειδὴ ἡ πρώτη τῆς λατρείας ταύτης διάταξις εἶναι ἡ ἐστία ἀπὸ τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱὸν νὰ μεταβιβάζεται, διὰ τῆς κλεψιγαμίας ἢ τῆς γεννήσεως τάξις καταστρέφεται. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἑτέρα αὐτῆς διάταξις προστάσσει, ὁ τάφος μόνον τὰ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας μέλη νὰ περιέχη, ὁ τοῦ μοιχοῦ ἄρα υἱὸς ξένος εἶναι, ἐν τῷ τῆς οἰκογενείας τάφῳ παρανόμος ἐνθαπτόμενος. Παρὰ πάντα ἄρα τὰ νόμιμα ἢ τε λατρεία μολύνεται καὶ ἡ ἐστία ἀκάθαρτος ἀποβαίνει καὶ πᾶσα πρὸς τὸν τάφον φερομένη προσφορὰ ἀσέβεια τις ἄντικρυς λογίζεται. Ἐπειδὴ δὲ προσέτι διὰ τῆς κλεψιγαμίας τὸ τῶν ἀπογόνων συνεχὲς καταστρέφεται, ἡ μὲν οἰκογένεια, καίπερ τοῦτο τῶν ἀνθρώπων ἀγνοούντων, παύεται ὑπάρχουσα, οἱ δὲ πρόγονοι πάσης στεροῦνται εὐδαιμονίας. Οὕτω καὶ ὁ Ἰνδὸς λέγει: ὁ τοῦ μοιχοῦ υἱὸς ἐν τε τῷ παρόντι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καταστρέφει τὰς πρὸς τὰς τῶν τεθνεώτων ψυχὰς ἀπονεμομένας προσφοράς.²

¹ Ἰσαῖος περὶ τοῦ Ἀπολλοδώρου κλήρου. Δημοσθ. ὁ πρὸς Μακάρτατον περὶ Ἀγνίου κλήρου. ² Νόμοι τοῦ Μαισοῦ III, 475.

Οὗτος λοιπὸν εἶναι ὁ λόγος, δι' ὃν οἱ τῆς Ἑλλάδος καὶ Ῥώμης νόμοι τὸ δικαίωμα παρέχουσι πρὸς τὸν πατέρα τὸ ἄρτι γεννηθὲν βρέφος νὰ ἀποβάλλῃ. Αὕτη εἶναι ὡσαύτως ἡ αἰτία, δι' ἣν οἱ νόμοι οὗτοι τοσοῦτον ἀυστηροὶ πρὸς τὸν μοιχὸν καὶ ἄκαμπτοι εἶναι, ὥστε ἐν μὲν ταῖς Ἀθήναις πρὸς τὸν σύζυγον ἐπιτρέπεται τὸν ἔνοχον νὰ φονεύῃ, ἐν δὲ τῇ Ῥώμῃ αὐτὸς ὁ ἀνὴρ τὴν ἑαυτοῦ σύζυγον κρίνας εἰς θάνατον νὰ καταδικάζῃ. Ἡ θρησκεία αὕτη τοσοῦτον ἀυστηρὰ ἦτο καὶ ἀδυσώπητος, ὥστε οὐδὲ τὸ δικαίωμα τοῦ συγχωρεῖν μάλιστα τῷ ἐνόχῳ παντάπασιν ἐπετρέπετο ἢ τοῦλάχιστον ἠναγκάζετο ὁ ἀτιμασθεὶς σύζυγος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἀπὸ τοῦ οἴκου νὰ ἀποπέμψῃ.¹

Αὗται εἶναι αἱ πρῶται τῆς κατ' οἶκον ἠθικῆς τῶν ἀρχαίων λαῶν διατάξεις. Θρησκεία ἄρα δεσποτικὴ αὕτη, πρὸς τῷ φυσικῷ αἰσθήματι πρὸς ἀμφοτέρους, τὸν τε ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα, λέγουσα, ὅτι διὰ παντὸς τοῦ βίου εἶναι συνεζευγμένοι καὶ ἀπὸ τῆς ἐνώσεως αὐτῶν ἀυστηρὰ πηγάζουσι καθήκοντα, ὧν ἡ παράβασις ἢ ἡ λήθη ἠδύνατο δεινότατα νὰ ἀποφέρῃ ἀποτελέσματα ἐν τε τῷ παρόντι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι βίῳ. Ἐντεῦθεν ἄρα τότε σπουδαῖον τοῦ συζυγικοῦ βίου καὶ τὸ ἱερὸν αὐτοῦ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις παρήχθη καὶ ἡ ἀγνότης ἢ ἐπὶ πλεῖστον χρόνον εὐλαβῶς διατηρηθεῖσα καθιερώθη.

Πλὴν δὲ τούτων καὶ ἄλλα καθήκοντα ἐπιτάσσει ἡ κατ' οἶκον αὕτη ἠθικὴ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Πρὸς μὲν τὴν σύζυγον δὴλον ὅτι λέγει ὅτι ὀφείλει τῷ ἀνδρὶ νὰ ὑποτάσσεται, πρὸς δὲ τὸν ἄνδρα ὅτι δικαίωμα ἔχει ἐν τῷ οἴκῳ ὡς ἀπόλυτος ἄρχων νὰ προστάσῃ. Ἀμφοτέρους δὲ διδάσκει, ὅτι ὀφείλουσι νὰ σέβωσι καὶ τιμῶσιν ἀλλήλους. Ἀλλ' ἡ γυνὴ τούτων ἔνεκα δὲν στερεῖται καὶ ῥητῶν τινῶν δικαιωμάτων· διότι εἰς τὴν ἐστίαν παρισταμένη ἐπαγρυπνεῖ ὥστε μηδέποτε τὸ ἐπ' αὐτῆς πῦρ νὰ σβέννηται.² Ἐχει ἄρα καὶ τὴν ἱερατικὴν ἀρχὴν ἢ γυνή. Ὅθεν, ὁπότεν αὕτη ἀπουσιάζῃ, ἡ κατ' οἶκον θεία λατρεία ἀτελής γίνεται καὶ ἀνεπαρκής. Μέγα ἄρα δυστύχημα πρὸς πάντα Ἕλληνα «γυναικὸς κενὴν εἶναι τὴν ἐστίαν» ἐλογίζετο.³ Ὁμοίως δὲ παρὰ Ῥωμαίοις ἡ γυνὴ τοσοῦτον εἶναι ἀναγκαία ἐν θυσίᾳ, ὥστε «ἀποθανούσης ἱερεὶ τῆς γυναικὸς, ἀπετίθετο οὗτος τὴν ἀρχήν,» ἦτοι τὴν ἱερωσύνην.⁴

¹ Δημοσθ. κατὰ Νεαίρας 89.

² Κάτων 143. Διονύσιος. Ἀλικ. Ῥωμ. Ἀρχαιολ. II, 22. Νόμοι Μανου III, 62. V, 151.

³ Ξενοφ. Λακεδ. Πολιτ. Θ', 5, ⁴ Πλουτάρχ. Ῥωμαϊκ. 50.

Δυνάμεθα δὲ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι, διὰ τὴν τῆς ἱερατείας συμμετοχὴν ταύτην καὶ κοινωνίαν, μήτηρ οἰκογενείας πολύσεπτος ἦτο πάντοτε παρά τε τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ῥωμαίοις. Ἐντεῦθεν ἄρα προέρχεται ἡ αὐτὴ ἐν τῇ οἰκογενείᾳ τιμητικὴ ἐπίκλησις τοῦ τε ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικός, οἵτινες ὑπὸ μὲν τῶν Ἑλλήνων οἰκοδεσπότης καὶ οἰκοδέσποινα, ὑπὸ δὲ τῶν Λατίνων *paterfamilias* καὶ *materfamilias*, ὑπὸ δὲ τῶν Ἰνδῶν *griharati* καὶ *griharatni* προσηγορεύοντο. Ἐκ τῆς τοιαύτης δὲ περὶ τε οἰκοδεσπότης καὶ οἰκοδεσποίνης σκέψεως προέρχεται καὶ ὁ ἐπίσημος τύπος, ὃν ἡ γυνὴ ἐν Ῥωμαϊκῷ γάμῳ ἐξεφώνει: «*Ubi tu Cajus, ego Cajo,*» οὗ τινος ὁ νοῦς εἶναι, ἐν ἧ ἂν οἰκίᾳ μὴ ἴση δύναμις ἦ, ἐν ταύτῃ ἴση τοῦλάχιστον ἀξία ὑπάρχει.

Περὶ δὲ τοῦ υἱοῦ, ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἶδομεν, ὅτι οὗτος εἰς τὴν τοῦ πατρὸς ὑπόκειται ἐξουσίαν, δυναμένου αὐτὸν νὰ πωλήσῃ ἢ καὶ εἰς θάνατον νὰ καταδικάσῃ. Ἄλλ' ὁ υἱὸς οὗτος ἐν τῇ λατρείᾳ ταύτῃ τοσοῦτον σπουδαῖα καθήκοντα, ἐν ῥηταῖς τισι μάλιστα ἡμέραις, ἐπιτελεῖ, ὡς τε Ῥωμαῖος, παιδὸς στερούμενος, ἀναγκάζεται ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις, ὅπως τὰ περὶ τὴν τελετὴν κατὰ τὰ θρησκευτικὰ νόμιμα ἐπιτελῶνται, ὑποθετικῶς τοιοῦτον νὰ υἱοθετῇ.¹ Μέγας ἄρα καὶ ὡς ἀληθῶς ἰσχυρὸς ὁ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ δεσμός, ὁ ὑπὸ τῆς θρησκείας καθιερούμενος! Διότι κατὰ τὴν θρησκείαν ταύτην οἱ ἄνθρωποι πιστεύουσιν εἰς ἄλλον βίον ἐν τῷ τάφῳ ὑπάρχοντα, βίον εὐδαίμονα καὶ ἥσυχον, ὁπόταν τὰ ἐπικήδεια δειπνα κανονικῶς πρὸς τὰς τῶν τεθνεώτων ψυχὰς προσφέρονται. Οὕτω δὲ κατὰ τὴν λατρείαν ταύτην ὁ μὲν πατὴρ πέποιθεν, ὅτι ἡ τύχη αὐτοῦ, ἢ μετὰ τὸν παρόντα βίον, ἐκ τῆς παρὰ τοῦ υἱοῦ περὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ φροντίδος τε καὶ ἐπιμελείας θὰ ἐξαρτᾶται, ὁ δ' υἱός, τὸ ἑαυτοῦ μέρος, ἀφ' ἑτέρου πέποιθεν, ὅτι ὁ πατὴρ ἀποθανὼν προστατήριος θὰ γείνη Θεός, οὗ τὴν εὐμένειαν ἐν τῷ μέλλοντι αὐτοῦ βίῳ θὰ ἐπικαλῆται.

Ἐντεῦθεν ἄρα νὰ εἰκάσωμεν δυνάμεθα, ὁποῖον σέβας καὶ ὁπόσον ἀμοιβαίαν τῶν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας μελῶν ἀγάπην αἱ θρησκευτικαὶ αὐταὶ πεποιθήσεις παρῆγον. Ἐκάλουν δ' οἱ ἀρχαῖοι πάσας τὰς κατ' οἶκον ἀρετὰς συλλήβδην εὐσέβειαν, ὁποῖα ἢ πρὸς τὸν πατέρα εὐπειθεία τε καὶ ὑποταγὴ τοῦ υἱοῦ καὶ ἢ πρὸς τὴν μητέρα ὀφειλομένη στοργή, αἵτινες ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων *pietas erga parentes* (εὐσέβεια ἢ εἰς τοὺς γονεῖς) ἐκαλοῦντο, ὡς περὶ πάλιν ἡ πατρός τε καὶ μητρὸς πρὸς τὰ τέκνα στοργὴ *pietas erga liberos* (εὐσέβεια ἢ εἰς τὰ τέκνα) ἐλέγετο. Ἐντεῦθεν δὲ δῆλον, ὅτι πάντα

¹ Διονυσ. τοῦ Ἀλικ. Ῥωμ. Ἀρχαιολ. II, 20, 22.

τὰ ἐν τινι οἰκογενείᾳ κατὰ τὴν θρησκείαν ταύτην θεῖα ἦσαν, οἷα τὰ καθήκοντα, ἡ φιλοστοργία, ἡ θρησκεία, ταῦτά ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καὶ λογιζόμενα καὶ πιστευόμενα.

Παράδοξον δ' ἴσως ἡμῖν θὰ φανῆ, ὅτι καὶ ἡ τοῦ πατρῷου οἴκου ἀγάπη μία τῶν ἀρετῶν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐλογίζετο. Ἄλλ' ὅμως τὸ συναίσθημα τοῦτο τοσοῦτον βαθέως καὶ ἰσχυρῶς ἦτο ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀνθρώπων ἐρριζωμένον καὶ οὕτως ἐν τε τῷ δημοσίῳ καὶ τῷ ἰδιωτικῷ τῶν ἀρχαίων βίῳ ζωηρῶς ἐν τοῖς σωζομένοις τῶν μνημείων ἀπεικονίζεται, ὥστ' οὐδεμία περὶ τούτου λείπεται ἡμῖν ἀμφιβολία. Οὕτω π. χ. γνωρίζομεν ὅτι ὁ Ἀγχίσης, καίπερ βλέπων τὴν Ἴλιον καιομένην, ἀλλ' ὅμως οὐδαμῶς στέργει τὴν παλαιὰν αὐτοῦ κατοικίαν εὐχαρίστως πάνυ νὰ ἐγκαταλίπη. Οὕτω δὲ βλέπομεν καὶ τὸν Ὀδυσσεῦ ἀντὶ παντὸς ἄλλου θησαυροῦ καὶ αὐτῆς τῆς ἀθανασίας τὴν τῆς ἐστίας αὐτοῦ φλόγα νὰ ἐπανίδῃ προτιμῶντα. Καὶ αὐτὸς δ' ὁ Κικέρων, οὐχὶ ὡς ποιητής, ἀλλ' ὡς ἀνὴρ πολιτικός, οὕτω περὶ τοῦ πατρῷου οἴκου ἀποφαίνεται: «Ἐνταῦθα οἱ βωμοὶ εἰσιν, ἐνταῦθα αἱ ἐστίαι, ἐνταῦθα οἱ πατρῷοι θεοί, ἐνταῦθα τὰ ἱερὰ καὶ πάντα τὰ θεῖα νόμιμα συνέχονται· ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ οἱ πατέρες μου διήγαγον. Ὅθεν ἀγνοῶ ὁποῖόν τι θέλγητρον εὐρίσκω ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ, ὅπερ τὴν καρδίαν μου κατακηλεῖ καὶ τὰς αἰσθήσεις.»¹ Ἀνάγκη δὲ διὰ τῆς φαντασίας εἰς τὰς παλαιότητας ἐκείνας νὰ ἀναδράμωμεν γενεάς, ὅπως κατανοήσωμεν ὅπως ἐθαλῆ τε καὶ ἰσχυρὰ τὰ συναισθήματα ταῦτα τοῦ ἀνθρώπου ἦσαν, ἅπερ καὶ ἐπὶ Κικέρωνος ἔτι λίαν ἀσθενῶς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων συνεκίνουν. Ἐν δὲ τῷ καθ' ἡμᾶς αἰῶνι ὁ οἶκος, ἀπλοῦν τι οἰκητήριον καὶ καταφύγιον λογιζόμενος, ἄνευ μεγάλου τινὸς τῆς ψυχῆς ἄλγους καταλιμπάνεται καὶ λησμονεῖται, ἢ τοῦλάχιστον, ἂν ἐν αὐτῷ ἐμμένομεν, καθ' ἕξιν ἀπλῆν καὶ κατ' ἀνάγκην τοῦτο πράττομεν. Διότι ἡ θρησκεία ἡμῶν δὲν ἐγκλείεται πλέον ἐν τῷ οἴκῳ, ἀλλ' ἐν παντὶ τόπῳ ὑπάρχει, ἐπειδὴ καὶ ὁ Θεὸς ἡμῶν εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ ὁ τοῦ σύμπαντος κόσμου, ὅν τούτου ἕνεκα πανταχοῦ δυνάμεθα νὰ ἀνευρίσκωμεν. Ἀλλὰ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐκείνοις λαοῖς ἄλλως εἶχε τὸ πρᾶγμα· διότι οὗτοι ἐντὸς μόνον τοῦ ἑαυτῶν οἴκου εὕρισκον τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θεότητα, τὴν παρ' αὐτῆς ἐπιμελείαν τε καὶ σωτηρίαν, τὸν ἀμύντορα θεὸν τὸν ἐπακούοντα τῶν δεήσεων καὶ τὰς εὐχὰς αὐτῶν εὐμενῶς ἀποδεχόμενον. Ἐξω τοῦ οἴκου αὐτοῦ ὁ τότε ἄνθρωπος οὐδαμοῦ τὸν θεὸν διεγίνωσκε, τὸν δὲ τοῦ γείτονος πολέμιον καὶ ἐχθρὸν ἑαυτῷ ἐπίστευεν. Ἡγάπων ἄρα οἱ τότε ἄνθρωποι τὸν πατρῷον οἶκον, ὥσπερ οἱ νῦν τὸν οἰκητήριον οἶκον εἶτε τὴν ἐκκλησίαν σέβουσι καὶ τιμῶσιν.

¹ Κικέρ. De legibus II, 4. Pro domo, 41.

Ἐκ τῶν εἰρημένων καταφαίνεται, ὅτι ἡ τῶν πάλαι ἀνθρώπων πίστις οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν ἠθικὴν αὐτῶν ἀνάπτυξιν συνετέλεσε. Διότι οἱ θεοὶ αὐτῶν οὐ μόνον τὴν ἀγνότητα ὡς ἱερὸν καθῆκον ἐπέταττον καὶ τὴν αἱματοχυσίαν ἀπηγόρευον, ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ δικαίου γνῶσιν, καίπερ ἐκ τῆς πίστεως ταύτης μὴ ἀμέσως ἀναπτυχθεῖσαν, οὐκ ὀλίγον τοῦλάχιστον ἐνίσχυσεν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ θεοὶ οὗτοι ἦσαν καὶ κοινοὶ πάντων τῶν μελῶν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας θεοί, οὐχ ἥκιστα καὶ τὸν τῆς οἰκογενείας δεσμὸν ἐνίσχυον καὶ τοὺς ἐν τῷ αὐτῷ οἴκῳ κατοικοῦντας οὐ μόνον νὰ ἀγαπῶσι καὶ σέβωσιν ἀλλήλους ἐδίδασκον, ἀλλὰ καὶ τὸν πατρῶον οἶκον ὡς αἰδίον, οὕτως εἰπεῖν, καὶ μόνιμον οἰκητήριον ν' ἀγαπῶσι καὶ σέβωσιν, ὅπερ παρὰ τῶν προγόνων παραλαβόντες πρὸς τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν ὡς ἱερὸν ἐκκληροδότου, ἐπειδὴ ἐν αὐτῷ οἱ πατρῶοι θεοὶ ἐνώκουν.

Ἄλλ' ἡ τῶν ἀρχαίων ἠθικὴ, ὑπὸ τῆς πίστεως τούτων διαδρῦθμισθεῖσα, καὶ τοι ἠγνόει τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην, ἐδίδασκεν ὅμως τοῦλάχιστον τὰς οἰκογενειακὰς ἀρετὰς τὸ ἀρχαῖον τοῦτο τῶν ἀνθρώπων γένος, παρ' ἧς ἡ τῆς οἰκογενείας ἀπομόνωσις τῆς ἠθικῆς τὴν ἀρχὴν παρήγαγεν. Ἐν τῇ οἰκογενείᾳ ταύτῃ τὰ πρῶτα ἀνεπτύχθησαν καθήκοντα, ἅτινα ἦσαν μὲν σαφῆ, ὠρισμένα καὶ αὐστηρά, ἀλλ' ἐν στενῷ καὶ περιορισμένῳ κύκλῳ, οὕτως εἰπεῖν, συνσταλμένα. Καὶ ἐν τοῖς ἐπομένοις κεφαλαίοις τοῦ παρόντος βιβλίου μέλλοντες περὶ τῆς πολιτικῆς καλουμένης κοινωνίας (*société civile*) νὰ ὁμιλήσωμεν, καὶ πάλιν θὰ ἀναλάβωμεν τὸν περὶ τῆς πρωτίστης καὶ ἀρχαϊκῆς ταύτης ἠθικῆς λόγον· διότι ἡ κοινωνία ἡ πολιτικὴ, ἐπὶ τῶν αὐτῶν βάσεων καὶ ἀρχῶν βραδύτερον ἀναπτυχθεῖσα, κατὰ τὸν αὐτὸν συνετάχθη τρόπον, ἐξ οὗ πολλὰ τῆς τῶν ἀρχαίων πολιτικῆς ἐπιστήμης, παράδοξα τὸ κατ' ἀρχὰς φαινόμενα, εὐχερῶς πάνυ δύνανται ὑφ' ἡμῶν νὰ ἐρμηνευθῶσιν.¹

1. Ἔναι ἄρα γε ἀνάγκη νὰ ὑπομνήσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι ἐν τῷ κεφαλαίῳ τῷ δε ἀπεπειράθημεν περὶ τῆς καθόλου τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν καὶ Λατινικῶν λαῶν ἠθικῆς διὰ βραχέων νὰ ὁμιλήσωμεν; Εἶναι ἄρα γε ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα ὡσαύτως, ὅτι ἡ ἠθικὴ αὕτη σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι μετέλλαξε καὶ μάλιστα παρ' Ἑλλησι; Διότι παρὰ τούτοις καὶ ἐπὶ Ὀμήρου ἔτι, ὡς ἐκ τῆς Ὀδυσσεΐας καταφαίνεται, νέαι ἀνεπτύχθησαν συναισθήματα καὶ ἤθη παρήχθησαν διάφορα, ὡς ἐν τοῖς ἐπομένοις τοῦ παρόντος βιβλίου κεφαλαίοις θὰ καταδείξωμεν.